

İmâm-ı Rabbânî'nin Perspektifinden Teşehhüde İşaret Meselesi

The Issue Of Pointing In Tashahhud From The Perspective Of Imam Rabbani

İskender KARAYİĞİT

<https://orcid.org/0000-0003-2595-206X>

karayigitiskender2@gmail.com

Diyanet İşleri Başkanlığı | <https://ror.org/007x4cq57>

Diyanet İşleri Başkanlığı, Uzman, Ankara, Türkiye

Directorate of Religious Affairs, Expert, Ankara, Türkiye

Atıf | Cites As

Karayiğit, İskender. "İmâm-ı Rabbânî'nin Perspektifinden Teşehhüde İşaret Meselesi". *Burdur İlahiyat Dergisi* 8 (Haziran 2024), 67-85.

<https://doi.org/10.59932/burdurilahiyat.1453779>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü/Article Types	: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received	: 15 Mart/March 2024
Kabul Tarihi/Accepted	: 10 Haziran/June 2024
Yayın Tarihi/Published	: 28 Haziran/June 2024

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. İskender KARAYİĞİT.

Çıkar Çatışması/Conflicts of Interest: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman/Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Etik Bildirim/Complaints: ifd@mehmetakif.edu.tr

Telif Hakkı & Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

The Issue Of Pointing In Tashahhud From The Perspective Of Imam Rabbani

Abstract

The recitation of the tashahhud prayer in both the first and last sittings of the prayer, the text of this prayer, and the position of the hands while reciting the prayer have been the subject of debate among the madhhabs. Regarding the raising of the index finger during the tashahhud, there are narrations that the Prophet made the sign by closing all of his fingers, or that he closed only two fingers and raised the index finger by making a ring between the middle finger and the thumb. These differences in the riwayas have caused the madhhabs to express different opinions on the ruling of the sign. As a matter of fact, while some among the Mâlikîs, Shâfi'îs, H̄anbalîs, and H̄anafîs consider it sunnah to gesture with the forefinger in the tashahhud, another group of H̄anafîs rejected this gesture, arguing that gesturing with the finger is not sunnah, but rather it leads to the abandonment of another sunnah. According to them, the sunnah is to point the fingers towards the qibla. The sign, on the other hand, hinders this sunnah. Imâm Rabbânî (d. 1034/1624), who was a H̄anafî follower, also disagreed with the view of lifting the index finger in the tashahhud. However, the reason for his opposition to the sign was not simply because it was the view of his madhhab, but perhaps because the narrations permitting the sign did not pass through the filter of H̄anafî scholars. According to Imâm Rabbânî, there are several reasons why the H̄anafîs rejected the sign. First of all, he argued that there are many hadiths on the permissibility of raising the index finger during the tashahhud, but this permissibility is not among the authentic and essential narrations of the madhhab. Secondly, Imâm Rabbânî continued his stance against the sign by bringing together the narrations he had compiled from different fatwâ works on the sign, and he showed that he was not alone in this matter and that many scholars shared his view. Thirdly, he argued that H̄anafî scholars found the riwayas permitting the sign troublesome in terms of the hadith methodological criticism, and therefore, they approached the relevant hadiths cautiously. The present study is important in that it reveals that the H̄anafîs, who are positioned against Ahl al-Ḥadîth and called Ahl al-Ra'y, have an usuli justification for their occasional refusal to follow the hadith.

Keywords: Fiqh, Prayer, Tashahhud, Index finger, Imâm Rabbânî, Maktubât.

İmâm-ı Rabbânî'nin Perspektifinden Teşehhüde İşaret Meselesi

Öz

Namazda gerek birinci oturuş gerekse son oturuşta teşehhüd duasının okunması, bu duanın metni ve duayı okurken ellerin durumu gibi hususlar mezhepler arasında tartışma konusu olmuştur. Teşehhüde işaret parmağının kaldırılmasıyla ilgili olarak Hz. Peygamber'in hem parmaklarının tamamını yumarak işarette bulunduğu dair hem de sadece iki parmağını yumup orta parmakla başparmağını halka yaparak işaret parmağını kaldırdığına dair rivayetler gelmiştir. Rivayetlerdeki bu farklılıklar mezheplerin işaretin hükmüyle ilgili farklı görüşler belirtmesine sebep olmuştur. Nitekim Mâlikî, Şâfiî, Hanbelî ve Hanefîlerin bir kısmı teşehhüde işareti sünnet olarak değerlendirirken, Hanefîlerden diğer bir grup parmakla işareti sünnet saymak bir yana, aksine başka bir sünneti ortadan kaldırdığını iddia ederek işareti doğru bulmamıştır. Zira onlara göre asıl sünnet olan parmakları kibleye yöneltmektir. İşaret ise bu sünnete engel olmaktadır. Hanefî müntesibi olan İmâm-ı Rabbânî de (ö. 1034/1624) teşehhüde işaret parmağının kaldırılması görüşüne katılmamıştır. Ancak onun işarete karşı olmasının sebebi sırf kendi mezhebinin görüşü olmasından değil, işarete cevaz veren rivayetlerin Hanefî imamların süzgeçinden geçememesidir. İmâm-ı Rabbânî'ye göre Hanefîlerin işareti reddetmelerinin birtakım sebepleri vardır. İlk olarak o, teşehhüde işaret parmağının kaldırılmasının cevazına dair hadislerin çok olduğunu, ancak bu cevazın mezhebin zâhir ve asıl rivayetlerinden olmadığını ileri sürmüştür. Ancak İmâm-ı Rabbânî'nin bu iddiası kimi kesimlerce kabul görmemiştir. Nitekim *Mektûbât*'ın Arapça tercümesinin ta'likâtında ne zâhirü'r-rivâyede, ne de nâdirü'r-rivâyede parmağın kaldırılmasına veya kaldırılmamasına dair bir rivayetin bulunmadığı ifade edilmiş ve İmâm-ı Rabbânî'nin bu iddiası başka şekilde izah edilmiştir. İkinci olarak İmâm-ı Rabbânî, işaretle ilgili değişik fetva eserlerinden derlediği rivayetleri bir araya getirerek işarete karşı tutumunu devam ettirmiş ve bu konuda yalnız olmadığını, birçok fakihin de kendisiyle aynı görüşü paylaştığını ifade etmiştir. Üçüncü olarak Hanefî bilgilerinin işarete cevaz veren rivayetleri hadis usûlü kritiği açısından ızdırablı bulunduğunu, bu nedenle de onların ilgili hadislerle temkinli yaklaşıtlarını ileri sürmüştür. Nitekim o, işarete cevaz veren rivayetleri inceleyerek on üç madde altında hadislerin neden ızdırablı olduklarını açıklamaya çalışmıştır. Teşehhüde işarete dair birçok rivayet bulunup mezheplerin çoğu da bu rivayetlerle amel edince, akla başta ilgili rivayetlerin uzlaştırılması olmak üzere birtakım sorular gelmiş, buna istinaden İmâm-ı Rabbânî, ilgili rivayetleri zikrettikten sonra akla gelmesi muhtemel soru ve cevapları da sıralamıştır. Çalışma, ehl-i hadisin karşısında konumlandırılan ve ehl-i rey tabir edilen Hanefîlerin zaman zaman hadislerle amel etmeme durumlarında mutlaka usûlî bir gerekçelerinin olduğunu ortaya koymasından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Namaz, Teşehhüd, İşaret parmağı, İmâm-ı Rabbânî, Mektûbât.

Giriş

Namazda teşehhüd duasını okumak Hanefîlere göre namazın vaciplerinden, Şâfiî ve Hanbelîlere göre farzlarından, Mâlikîlere göre ise sünnetlerinden sayılmıştır.¹ Teşehhüdün hükmünde görülen bu ihtilaflar rivayetlerin farklılıklarından kaynaklı olarak teşehhüd duasının metninde de söz konusu olmuştur. Teşehhüdün hüküm ve metniyle ilgili mezheplerin ortaya koyduğu bu ihtilaflar ellerin o andaki konumunun nasıl olacağı hususunda da kendini göstermiştir. Konuyla ilgili mezhep imamları

¹ Sirâcuddîn Ömer b. İshâk el-Hindî, *Zübdetü'l-ahkâm* (İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2018), 35.

Hız. Peygamberin (s.a.v) teşehhüde sağ elini sağ dizinin üzerine, sol elini de sol dizinin üzerine koyduğu hususunda müttefiktirler. Ancak aynı ittifak ellerin hareketi konusunda sağlanamamıştır.² Bundan dolayı mezhepler arasında el parmaklarının tamamının veya bazısının kapalı, ya da parmakların tamamının açık olması gibi görüşler tartışılmıştır. Teşehhüde şehadet parmağının kaldırılmasıyla ilgili olarak da Hız. Peygamberin (s.a.v) hem parmaklarının tamamını yumarak işarette bulunduğu,³ hem de sadece yüzük ve serçe parmağını yumup orta parmakla başparmağını halka yaparak şehadet parmağını kaldırdığına dair rivayetler gelmiştir.⁴ Bu rivayetlerden hareketle Mâlikî,⁵ Şâfiî,⁶ Hanbelî,⁷ ve Hanefîlerin bir kısmı teşehhüde şehadet parmağıyla işarette bulunmayı sünnet saymışlardır. Hanefîlerden bir grup ise parmakla işaretin sünnet değil bilakis başka bir sünneti terke sebep olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁸ Zira teşehhüde el parmaklarını kibleye yöneltmek sünnettir. İşarete bulununca bu sünnet ortadan kalkmaktadır demişlerdir.⁹

Teşehhüde işaret parmağının kaldırılması görüşüne katılmayan Hanefîlerden biri de İmâm-ı Rabbânî'dir. Anlaşılan teşehhüde işaret meselesi o dönem bir hayli tartışma konusu olmuş olacak ki, İmâm-ı Rabbânî hem kendisi risale tarzında bir mektup kaleme almış; hem de oğlu Muhammed Saîd'in (ö. 1070/1660) teşehhüde ilgili bir risale hazırladığını bildirmiştir.¹⁰ Kaynaklar, Muhammed Saîd'in "*Tahkîkû'l-işâre bi'l-müsebbiha inde't-teşehhüdi fi's-salâh*" adlı bir risalesinin olduğunu nakletmektedir.¹¹ İmâm-ı Rabbânî'nin bahsettiği risale bu olmalıdır. Bununla birlikte yine kaynaklarda İmâm-ı Rabbânî'nin oğullarından Muhammed Yahya'nın (ö. 1098/1687) ise işaret meselesinde babası ve ağabeyine muhalefet ettiği zikredilmiştir.¹²

İmâm-ı Rabbânî'nin teşehhüde işareti doğru bulmamasının sebebi kendi mezhebinin görüşü olmasından kaynaklı değil, ilgili rivayetlerin usul açısından kimi Hanefî imamlarınca kabul görmemesindedir. Diğer bir ifadeyle Hanefî müctehidler işarete cevaz veren rivayetleri incelemişler, ancak birtakım sebeplerden dolayı bu rivayetlerin amele uygun olmadığına hükmetmişlerdir. Bu durumda İmâm-ı Rabbânî'ye göre Hanefî bilginlerinin teşehhüde işareti reddetmelerinin birtakım sebepleri olduğu anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada mezheplerin teşehhüd metinlerindeki farklılıklarının sebepleri, cumhurun teşehhüde şehadet parmağıyla işarette bulunmalarının dayanakları, özelde İmâm-ı Rabbânî olmak üzere Hanefî usulcülerinin cumhura reddiye olarak ileri sürdükleri argümanları ele alınmaktadır. Çalışmamız ehl-i re'y diye tabir edilen kimi Hanefî âlimlerinin bazı hadislerle neden amel etmedikleri

² Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2004), 1/146.

³ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *Salât*, 185 (No. 987).

⁴ Ebû Dâvûd, *Salât*, 179 (No. 957).

⁵ Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî Sahnûn, *el-Müdevvene* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 1/169.

⁶ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî Nevevî, *el-Mecmû'* (Kahire: Matbaatü't-Tadâmün, 1344/1925), 3/455.

⁷ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Tâhâ ez-Zinî v.d. (Kahire: Mektebetü'l-Kâhire, 1968), 1/183; 2/6.

⁸ Kâsânî, *Bedâ'î'u's-sanâ'i*, 1/214.

⁹ Ebû'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî Merğînânî, *el-Hidâye*, thk. Talâl Yûsuf (Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-'Arabî), 1/53.

¹⁰ Ebû'l-Berekât Ahmed b. Abdilehad b. Zeynilâbidîn el-Fârûkî es-Sirhindî, *el-Mektûbât*, (İstanbul: Erkam Yayınları, 2018), 1/947. (Mek. 312).

¹¹ Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtur ve behcetü'l-mesâmi'* ve '*n-nevâzır*' (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1999), 5/617.

¹² Ebû't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî el-Kannevcî Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2002), 699.

sorusuna İmâm-ı Rabbânî'nin perspektifinden usûlî açıklamalar getirmesi bakımından önem arz etmektedir. Ayrıca hakkında hadis bulunan cemaatin namazda imamın kıraatiyle yetinip yetinmemesi, Fâtiha'sız namazın caiz olup olmaması gibi farklı konulara da ışık tutmaktadır. Zira Hanefilerin bu meselelerde de hadislerle amel etmemeleri aynı usûlî gerekçelere dayanmaktadır.

1. Konuyla İlgili Mezheplerin Genel Görüşleri

Bu başlık altında mezheplerin farklı teşehhüd metinlerini benimsemelerinin dayanaklarını, teşehhüde işareti kabul ve ret sebeplerini ve işareti doğru bulmayan bazı Hanefilerin aynı usûlî prensibe başka konularda da nasıl riayet ettiklerini kısaca ele alacağız.

1.1. Mezheplerin Teşehhüd Metinlerini Tercih

Mezheplerin teşehhüd esnasında okumayı tercih ettikleri metinler usûlî bir konu olmayıp tamamen bu konuda sahâbeden gelen rivayetlere dayanmaktadır. Bununla birlikte mezhep bilgileri ilgili rivayetlere kendi aklî yorumlarını da eklemekten geri durmamışlardır. Örneğin Mâlikîler, Hz. Ömer'den gelen teşehhüd metnini tercih etmişler ve gerekçe olarak Hz. Ömer'in Rasûlullah'ın minberinden teşehhüd metnini bu lafızlarla insanlara öğrettiğini ifade etmişlerdir.¹³ Hanefiler ise İbn Mesûd'un on kelimededen oluşan teşehhüdünü benimserken onun: "Rasûlullah elimden tuttu ve bana Kur'ân'dan bir sûreyi öğretir gibi teşehhüdü öğretti." deyip kendilerinin tercih ettiği teşehhüd metnini okuduğunu ve Rasûlullah'ın "Eğer bu şekilde okursan namazın tamam olur." dediğini ileri sürmüşlerdir. Ayrıcı onlar, Rasûlullah'ın birinin elini tutmasını talimin ciddiyetine bağlamışlar, dolayısıyla kendilerinin tercih ettiği teşehhüd metninin Rasûlullah tarafından ciddi bir şekilde İbn Mesûd'a öğretildiğini ifade etmişlerdir. İbn Abbas'ın teşehhüdünü tercih eden Şâfiîler ise İbn Abbas'ın genç bir sahâbî olduğunu, dolayısıyla onun dinin üzerinde karar kılmış olduğu şeyleri rivayet ettiğini ileri sürerek, bir nevi kendi teşehhüdlerinin dinin karar kılmış husulardan olduğunu ifade etmişlerdir. Diğer taraftan onlar, Hanefilerin takipçisi olduğu İbn Mesûd'un sahâbenin yaşlılarından olduğunu, onun rivayetlerinin genelde İslâm'ın ilk dönemini ilgilendirdiğini, daha açık ifadeyle onun rivayetlerinin daha sonra nesh olunmuş şeyler kabilinden olduğunu îmâ etmişlerdir. Örneğin onlar namazda daha sonra nesh olunan tatbîki¹⁴ de İbn Mesûd'un rivayet ettiğini ileri sürerek görüşlerini destekleme yoluna gitmişlerdir. Ayrıca onlar kendi teşehhüdlerinin Kur'ân'a da uygun olduğunu ifade etmişlerdir. Zira Kur'ân'da "tahiyye" kelimesi "bereket" ile vasıflanmış,¹⁵ "selâm" kelimesi de nekire olarak zikredilmiştir.¹⁶ Nitekim kendi teşehhüdlerinde aynı durum söz konusudur.¹⁷ Durum böyle olunca tercihe şayan olan teşehhüd metninin Şâfiîlerinki olduğunu iddia etmişlerdir. Görüldüğü gibi mezheplerin teşehhüd metinlerini tercihlerinin temelinde sahâbeden naklolunan rivayetler ile kendi aklî istidlâlleri bulunmaktadır.

1.2. İşaret Hakkında Genel görüşler

Teşehhüde işaretin yapılıp yapılmaması, eğer yapılırsa bunun keyfiyeti ve zamanı gibi hususlar teşehhüde işaretle ilgili müstakil bir çalışmayı kapsayacak derecede geniş bir alana yayılmaktadır. Nitekim İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) çeşitli konulardan derlediği *Mecmû'atü resâil* isimli

¹³ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik, *Muvatta (Yahyâ rivayeti)*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsî'l-'Arabî, 1985), 90. (No. 144).

¹⁴ Namazda elleri uyluklar arasına kıştırma. Bk. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 549.

¹⁵ Nûr, 24/61.

¹⁶ Sâffât, 24/79, 109, 120; Yâsîn, 36/58.

¹⁷ Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'i' u's-sanâ'i'* (Mısır: Şirketü'l-Metbûâtî'l-İlmiyye, 1909), 1/211-212.

eserinin beşinci bölümünü *Ref‘u‘t-tereddüt fi akdi‘l-esâbi‘ inde‘t-teşehhüd* adlı risâlesine ayırmış, risâlenin son kısmında da Molla Alî el-Kârî'nin (ö.1014/1605) aynı konuda kaleme aldığı *Tezyînu‘l-ibâre li-tahsîni‘l-işâre* adlı risâlesinin geniş özetine yer vermiştir. İbn Âbidîn bu risâlede teşehhüde ilgili neredeyse ulemâdan gelen tüm rivayeti zikretmiştir.¹⁸ Çalımız İmâm-ı Rabbânî'nin teşehhüde ilgili görüşlerini ihtiva ettiğinden bu rivayetlerin tamamını burada zikretmemiz mümkün görülmemektedir. Bununla birlikte İmâm-ı Rabbânî de zaten ilgili rivayetlerin bir kısmını zikrettiğinden ileride bu rivayetlere yer verilecektir. Ancak teşehhüde işaretin kaynağına ilişkin kısa bir bilgi verilmesi yerinde olacaktır.

Hız. Peygamber'in teşehhüde işarete bulunduğu dair rivayetlere İmam Mâlik (179/795), Ahmed b. Hanbel (ö.241/856), Dârimî (255/868), Müslim (261/875), Ebû Davûd (275/889), Tirmizî (279/892), İbn Mâce (273/886) ve Nesâî (303/915) gibi meşhur hadis âlimleri yer vermiştir.¹⁹ İlgili rivayetlere bütüncül baktığımızda Hanefiler de dahil teşehhüde işaretin varlığı hususunda ittifakın oluştuğunu söyleyebiliriz. Nitekim İmâm-ı Rabbânî'nin de işarete karşı olmasının sebebi mevcut rivayetleri reddetmesine değil işaretin keyfiyetindeki karışıklığa dayanmaktadır. Aynı şekilde İbn Âbidîn de bahsi geçen risâlesini kaleme alma sebebini açıklarken “Ulu âlimlerimiz apaçık delillerle, parmakları yumma ve işaretin birlikte yapılacağını tashih etmelerine rağmen, asrımızın Hanefî kuşağının tüm vakitlerde (parmaklarını) yummayı terk edip, yalnız işaretle yetindiklerini görmem, beni bu risâleyi cem etmeye sevk etti.”²⁰ diyerek muzdarip olduğu konunun Hanefî âlimlerin işareti terketmesi değil, elleri yummadan işaret etmeleri olduğunu beyan etmiştir. Netice olarak işaretin keyfiyetini bir kenara koyarsak işaretin varlığının mezheplerin asgari müşteregi olduğunu söyleyebiliriz. Onların bu ittifakı mezheplerinin kaynaklarına da yansımıştır. Nitekim Hanefî fûrû eserlerinde sahih görüşe göre işaretin sünnet olduğu zikredilmiş²¹ ve “işaret yapılmaz” diyenlerin sözü dirayet ve rivayete aykırı bulunmuştur.²² Bunların birlikte yine Hanefî kaynaklarında işaret zikredilmeyerek “Ellerini dizlerinin üzerine koyup parmaklarını yayar.” denilmiş, bir nevi işaretin yapılmayacağına imâda bulunulmuştur.²³ Hanefilerden işareti tümüyle doğru bulmayan Hanefî âlimlerin gerekçeleri de genel olarak işaretin azaları kibleye çevirme²⁴ ve elleri uylukların üzerine yayma²⁵ sünnetine engel olduğu

¹⁸ Muhammed Emîn İbn Âbidîn, *Ref‘u‘t-tereddüt fi akdi‘l-esâbi‘ inde‘t-teşehhüd (Mecmû‘atü resâil içinde)*, ts., 1/120. Ayrıca İbn Âbidîn'in bu risâlesi türcüme edilerek makaleye çevrilmiştir. Bk. Şenol Saylan, Yusuf Yiğit, “Teşehhütte [Şahadet Parmağıyla İşaret Esnasında Diğer] Parmakların Yumulması Hususunda Şüphenin Giderilmesi”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2017), 183-213.

¹⁹ Enes b. Mâlik, Muvatta, 1/88 (No. 48); Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî İbn Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb Arnaûd v.d. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 26/25 (No. 6100); Abdullah b. Abdurrahman, *Sünen-i Dârimî* (el-Memleketü'l-Arabiyye es-Suûdiyye: Dâru'l-Muğni, 2000), 2/844 (No. 1377); Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahih*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2014), Kitâbü'l-Mesâcid, 21 (No. 580); Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk Ebû Dâvûd es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, (el-Mektebetü'l-Asriyye, 2014), Kitâbü's-Salât, 185 (No. 987); Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *Sünen*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2011), Kitâbü'd-Daâvat, 124 (No. 3587); Ebû Abdillâh Muhammed, İbn Mâce, *es-Sünen*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2013), Kitâbü's-Salât, 27 (No. 911); Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Sünen*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2010), Sehih, 34 (No. 1270).

²⁰ İbn Âbidîn, *Ref‘u‘t-tereddüt fi akdi‘l-esâbi‘ inde‘t-teşehhüd*, 1/120.

²¹ Ebû'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî Şürünbülâlî, *Nûru'l-izâh*, thk. Muhammed Enîs Mihrât (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 58.

²² Şürünbülâlî, *Meraki'l-felah* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 101.

²³ Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed Kudûrî, *Muhtasar*, thk. Kâmil Muhammed, Muhammed Uveyda (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418), 28; Ebû'l-Berekât Neseî, *Kenzü'd-dekâik*, thk. Sait Bektaş (Lübnan: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2011), 165.

²⁴ Merğînânî, *el-Hidâye*, 1/52.

²⁵ Kudûrî, *Muhtasar*, 28; Neseî, *Kenzü'd-dekâik*, 165.

iddialarına dayanmaktadır.²⁶ Bununla birlikte bazı fetva eserlerinde işaretin namazda asıl olan sükûnete engel olduğu ifade edilmiş ve bu nedenle işaret doğru bulunmamıştır.²⁷ İleride ele alacağımız üzere İmâm-ı Rabbânî de bu hususları dile getirmiştir. Ancak yukarıda zikrettiğimiz sahih görüşe göre işaretin sünnet sayılması, yine “işaret yapılmaz” diyenlerin sözlerinin rivayete ve dirayete aykırı bulunulmasına bakılırsa Hanefî mezhebinde de müfta bih olan görüşün işaretin yapılması olduğunu ifade edebiliriz. Nitekim Hanefîlerin meşhur kaynaklarında da işareti doğru bulmayanlardan “Bazı meşâyihimiz” diye söz edilmesi²⁸ bu görüşte olanların azınlıkta olduğunu göstermektedir. Şâfiîler ise işaretin müstehap olduğunu ifade etmişlerdir.²⁹ Keza Mâlikîler de teşehhüde işaret ve başparmağın hareket ettirilerek uzatılacağını beyan ederken³⁰ Hanbelîler işaretin varlığını kabul etmekle birlikte hangi lafızda yapılacağı hususunda ihtilaf etmişlerdir.³¹

Burada kimi Hanefîlerin işaretle ilgili bir hadisle neden amel etmediklerine dair önemli gördüğümüz bir hususu ifade etmemiz yerinde olacaktır. Bilindiği üzere Ebû Hanîfe'ye yapılan tenkitlerin en önde gelen sebeplerinden biri onun hadisciliğinin zayıf olduğu, buna bağlı olarak ictihâdî bir konuda hadis varken onun mevcut hadise itibar etmeyip kendi re'yi ile amel ettiği iddialarıdır. Örneğin İbn Hibbân (ö. 354/965) hadis ilminin Ebû Hanîfe'nin işi olmadığını, hadislerin isnadında çok hata yaptığını, dolayısıyla onun hadisiyle ihticâc (delillendirme) yapılamayacağını söylerken³² Ahmed b. Hanbel, Evzâî'nin (ö. 157/774) Ebû Hanîfe'den hiç hadis almadığını, çünkü onu ayıpladığını nakletmiştir.³³ İbn Kuteybe (ö. 276/889) ise Evzâî'nin: “Biz Ebû Hanîfe'yi re'yinden dolayı eleştirmiyoruz. Zira biz de re'ye bulunuyoruz. Bizim onu eleştirmemizin sebebi ona bir hadis ulaştığında o hadisi terkedip kendi re'yi ile amel etmesidir.” dediğini rivayet etmiştir.³⁴ Hanefî âlimler ise bu iddiaları tamamen reddedip onlar bir hadisle amel etmediyse mutlaka usûlî bir dayanakları vardır tezini ileri sürmüşlerdir. Örneğin çalışmamızda ele alacağımız üzere teşehhüde işaret hadisiyle amel etmemelerinin sebebinin rivayetlerdeki ızdırâba bağlanmışlardır. Bunun başka bir örneği ise namazda Fâtiha okuma meselesidir. Bilindiği üzere Şâfiîler “*Fâtiha okumayanın namazı yoktur.*”³⁵ hadisini delil göstererek namazda bizzat Fâtiha'nın okunmasını rükün saymışlar ve cemaatin de mutlaka Fâtiha'yı okuması gerektiğine hükmetmişlerdir.³⁶ Hanefîler ise, Şâfiîlerin dayanağı olan “*Fâtiha okumayanın namazı yoktur.*” hadisine usûlî olarak şöyle cevap vermişlerdir. “*Kur'ân'dan kolayınıza geldiği kadarını okuyunuz.*”³⁷ âyeti umumidir. “*Fâtiha okumayanın namazı yoktur.*” hadisi ise haber-i vahid ile sabit olmuştur. Kur'ân'daki umumi lafızlar ya yine Kur'ân ile ya da mütevatir sünnetle tahsise uğrar. Âhâd sünnet ile tahsise uğraması caiz değildir. Çünkü Kur'ân'ın sübûtu katî iken, âhâd sünnetin sübûtu

²⁶ Kâsânî, *Bedâ'î u's-sanâ'î*, 1/214.

²⁷ Dâvûd b. Yûsuf el-Hatîb, *el-Fetâvâ'l-gıyâsiyye* (Kahire: el-Matâbiu'l-Emîriyye, 1903), 29.

²⁸ Kâsânî, *Bedâ'î u's-sanâ'î*, 1/214.

²⁹ Abdülkerîm b. Muhammed Râfîî, *eş-Şerhu'l-kebir*, thk. Ali Muhammed İvaz ve Adil Ahmed el-Mevcud (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 1/532.

³⁰ Halîl b. İshâk el-Cündî, *Muhtasar*, thk. Ahmet Can (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2005), 33.

³¹ Ali b. Süleyman Merdâvî, *el-İnsâf*, thk. Muhammed Hâmid el-Fikî (Kahire: Matbaatü's-sünneti'l-Muhammediyye, 1955), 2/76.

³² İbn Hibbân, *Mecrûhin*, thk: Mahmud İbrahim Zâyed (Haleb: Dâru'l-Va'y, 1396), 3/63.

³³ Ahmed Bin Hanbel, *Kitâbü'l-İlel*, thk: Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs (Riyâd: Dâru'l-Hânî, 1422), 3/195.

³⁴ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *Te'vil-ü Muhtelifi'l-Hadis* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1419), 103.

³⁵ Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahih*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2013), Ezân, 95.

³⁶ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî, *Muğni'l-Muhtac*, thk: Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcud, Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 1/353; el-Aynî, *el-Binâye*, 2/314.

³⁷ Müzzemmil, 73/20.

zannîdir. Zannî olanın, katî olanı tahsisi caiz değildir.³⁸ Ancak her ne kadar haber-i vahid Kur'ân'ın âmminı tahsis edemese de onunla amel vaciptir. Bundan dolayı Hanefiler Fâtiha okumayı vacip saymışlardır.³⁹

Görüldüğü gibi Hanefilerin Fâtiha hadisiyle amel etmemelerinin temelinde mezkur hadisi ret değil, hadisin onların usulde takip ettikleri prensipten geçmemesidir. Teşehhüde işaretini doğru bulmayan hanefiler de aynı fikhî mantıkla hareket etmekte, işaretle ilgili hadis olmasına rağmen usûlî gerekçelerle hadisle amel etmemektedirler.

2. İmâm-ı Rabbânî'nin İşareti Ret Sebepleri

İmâm-ı Rabbânî'nin, eserlerinde sık sık Hanefî mezhebini diğer mezheplerden üstün tuttuğu görülmektedir. Ancak onun mezhebine olan bağlılığı taassupla karıştırılmamalıdır. Zira kendisi Hanefî mezhebini okyanusa, diğer mezhepleri de havuza benzetmiş ve bu benzetmeyi mezhep taassubu göstermeksizin yaptığını ifade etmiştir.⁴⁰ Bu da İmâm-ı Rabbânî'nin savunduğu görüşlere mezhep taassubunu karıştırmadığını göstermektedir. Böyle olunca onun teşehhüde işarete karşı olmasının usûlî gerekçe ve sebeplerinin olması lazımdır. İmâm-ı Rabbânî'ye göre Hanefilerin işareti reddetmelerinin sebeplerinden bazıları şunlardır.

2.1. Kavillerin Zâhirü'r-Rivâye Olmamaları

Bilindiği üzere Hanefiler fıkıh meselelerini üç tabakada kategorize etmişlerdir. Birincisi: “Zâhirü'r-rivâye” diye isimlendirilen usul meseleleridir. Bunlar yaygın anlayışa göre üç imamdan rivayet olunan kavillerdir. Bu üç imama Züfer (ö. 158/775), Hasan b. Ziyâd (ö. 204/819) ve Ebû Hanîfe'den (ö. 150/767) ders alan başkaları da eklenmiş olsa da muşhur görüş üç imamın kavillerinin olmasıdır. Bu meselelerin bulunduğu eserler Muhammed eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) altı kitabıdır. Bunlar: *el-Asl/el-Mebsûd*, *ez-Ziyâdât*, *el-Câmiu's-sağîr*, *el-Câmiu'l-kebîr*, *es-Siyeru's-sağîr* ve *es-Siyeru'l-kebîr*'dir. Bunlara “zâhirü'r-rivâye” denilmesi, bu rivayetlerin Muhammed eş-Şeybânî'den mütevâtir veya meşhur olarak sika râviler tarafından rivayet edilmesinden dolayıdır. İkincisi: “Nâdirü'r-rivâye” diye isimlendirilen ve yukarıda zikrettiğimiz altı kitapta bulunmayan meselelerdir. Bu meseleler Muhammed eş-Şeybânî'nin *el-Kesb*, *el-âsâr*, *el-Hücce*, *el-Keysâniyyât*, *el-Hârûniyyât*, *el-Cürcâniyyat*, *er-Rakkiyyât* gibi diğer eserleri ile Hasan b. Ziyâd'ın *el-Muharrar'ı* ve Ebû Yûsuf'un *Emâlî*'sinde bulunan meselelerdir. Bunlara “nâdirü'r-rivâye” denilmesi ise bu meselelerin Muhammed' eş-Şeybânî'den sahih bir rivayetle sabit olmamasıdır. Üçüncüsü: Vâkıât veya nevâzil diye isimlendirilen ve zâhirü'r-rivâye ve nâdirü'r-rivâye eserlerde bulunmadığı için müteahhirün âlimlerinin istinbat ettiği sonradan ortaya çıkmış meselelerdir. Bu alanda yazılan ilk eser Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) *Kitâbü'n-nevâzil*'idir. Daha sonra başka eserler de kaleme alınmıştır.⁴¹

İmâm-ı Rabbânî'ye göre teşehhüde işaret parmağının kaldırılmasının cevazına dair hadisler çoktur. Ancak bu cevaz mezhebin zâhir ve asıl rivayetlerinden değildir. Yine o, Muhammed eş-Şeybânî'nin: “Hz. Peygamber (s.a.v) (teşehhüde) parmağıyla işaret ederdi. Biz de onun yaptığını

³⁸ Ebû Zeyd Abdullâh b. Muhammed b. Ömer b. İsa Debûsî, *Takvîmü'l-Edille*, thk. Halil Muhyiddin el-Meys, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 96; Zeydân, *el-Vecîz fi usûl'il-fikh* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirün, 1436), 296.

³⁹ Ebû'l-Hasen Ebû'l-Usr Pezdevî, *Kenzü'l-Vusûl* (Keşfü'l-esrâr ile beraber), (İstanbul: Şirketi Sahâfiye-i Osmaniye Matbaası, 1890), 2/304.

⁴⁰ *el-Mektûbât*, 2/230. (Mek. 55).

⁴¹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr* (Mısır: Mektebetü Mustafa el-Babî el-Halebî, 1966), 1/ 69. Zâhirü'r-rivâye ve nâdirü'r-rivâye kavramlarının gelişim süreçleri ve ihtiva ettikleri eserler için bk. Orhan Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü (Doktora Tezi)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2019), 31-76.

yaparız. Bu benim ve Ebû Hanîfe'nin kavlidir.”⁴² sözünün de nâdir rivayetlerden olup usul rivayetlerden olmadığını ifade etmiştir.⁴³ Ancak İbn Âbidîn'in zâhirü'r-rivâyeyi: “Şeybânî'den sahih bir şekilde rivayet edilen kaviller” diye tanımlamasını dikkate alıp, Muhammed eş-Şeybânî'nin bu sözünün de İmam Mâlik'in *Muvvatta*'sında yer aldığını göz önünde bulundurduğumuzda bu yönüyle işarete dair rivayetin zâhirü'r-rivâyeye olduğunu söyleyebiliriz. Bu konuda meşhur Hanefî fakihî İbnü'l-Hümâm da (ö. 861/1457) “Meşâyihim birçoğundan teşehhüde işaret edilmemesi rivayet olunmuştur. Onların bu sözü dirayet ve rivayete aykırıdır.”⁴⁴ demiştir. İmâm-ı Rabbânî ise İbnü'l-Hümâm'ın: “dirayete aykırıdır” sözünü yadırgamış ve “Doğrusu Şeyh İbnü'l-Hümâm'a şaşırarak gerekir. O, nasıl olur da dinde dördüncü asıl kıyas ile hüküm veren âlimleri cahillikle itham eder. Hâlbuki parmakla işareti terk Hanefilere göre zâhirü'l-mezheb ve zâhirü'r-rivâyedir.”⁴⁵ diyerek serzenişini dile getirmiştir. Peki İmâm-ı Rabbânî'nin devamlı vurgu yaptığı zâhirü'r-rivâyenin kuvvet derecesi nedir? Diğer deyişle zâhirü'r-rivâyeye ile amel terk olunamaz mı? Bu konuda İbn Nüceym (ö. 970/1563) zâhirü'r-rivâyeye olan rivayetlerden dönülmemesi gerektiğini ifade ederek İmâm-ı Rabbânî ile aynı çizgide bir tavır sergilemiştir.⁴⁶ İbn Âbidîn ise zorluk ve meşakkatin söz konusu olduğu durumlarda zâhirü'r-rivâyeye'den dönülmesinin bir sakınca oluşturmadığını, nitekim Merğînânî (ö. 593/1197), Zeyla'î (ö. 743/1343) ve İbnü'l-Hümâm gibi âlimlerin bunu yaptıklarını ifade etmiştir.⁴⁷

İmâm-ı Rabbânî'nin teşehhüde parmağın kaldırılma rivayetinin nâdirü'r-rivâyeye'den olduğu, zâhirü'r-rivâyeye'de ise aksine parmağın kaldırılmayacağına dair rivayetin bulunduğu iddiasını incelediğimizde ise ne zâhirü'r-rivâyeye'de ne de nâdirü'r-rivâyeye'de parmağın kaldırılmasına veya kaldırılmamasına dair bir rivayet bulunmadığını görmekteyiz. Nitekim ilgili mektubun ta'likâtında da aynı şey belirtilmiştir.⁴⁸ İmâm-ı Rabbânî, bu sözleri dayanaksız da söyleyemeyeceğine göre onun zâhirü'r-rivâyeye ile başka bir kastının olması gerekmektedir. Böyle olunca onun, işaret parmağının kaldırılmamasını zâhirü'r-rivâyeye'ye dayandırmasından maksadının, mezhebin usul ve kaidelerinin zâhirinden istinbat edilen hüküm demek olduğu, o hükmün de “Namaz sükûn üzerine bina edilir.”, yani namazda asıl olan mümkün mertebe hareketi azaltmaktır⁴⁹ ilkesinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu kural Hz. Peygamberin (s.a.v): “*Ne oluyor da sizi namaz kılarırken güneşte kalmış atların kuyrukları gibi ellerinizi kaldırırken görüyorum. Namazda sâkin olun (hareketsiz durun)*”⁵⁰ buyurduğu ve aynı zamanda Hanefilerin rükûda ellerin kaldırılmamasının gerektiğine dair delil olarak kullandıkları hadistir.⁵¹ Nevevî (ö. 676/1277) hadisın şerhinde: “Burada namazda sükûneti muhafaza ve huşûlu olmak emredilmiştir.”⁵² derken; İbn Teymiyye (ö. 728/1328): “Hz. Peygamber'in (s.a.v) “sâkin olun” emri

⁴² İmam Malik, *Muvatta* (Şeybânî rivayeti), thk. Abdülvehhab Abdüllatif, (Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 67, Hadis no: 144; Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i*, 1/214.

⁴³ *el-Mektûbât*, 1/ 943. (Mek. 312).

⁴⁴ Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî İbnü'l-Hümâm, *el-Fethu'l-kadîr* (Mısır: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1970), 1/313.

⁴⁵ *el-Mektûbât*, 1/ 947. (Mek. 312).

⁴⁶ Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik* (Dâru'l-Kitâbî'l-İslâmiyye,), 2/104.

⁴⁷ İbn Âbidîn, *er-Reddû'l-muhtâr*, 2/82.

⁴⁸ Murâd Kazânî, *Mektûbât Tercümesi*, Hâmiş: 1 (İstanbul: Fazilet Neşriyat,), 1/560.

⁴⁹ İbnü'l-Hümâm, *el-Fethu'l-kadîr*, 1/312.

⁵⁰ Müslim “*Salât*” 119 (No. 968); Ebû Dâvûd, “*Salât*” 188 (No. 1000).

⁵¹ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed Serahsî, *el-Mebsûd* (Mısır: Matbaatü's-Saâde), 1/ 14; Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i*, 1/207.

⁵² Nevevî, *el-Minhâc* (Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsî'l-'Arabî, 1972), 4/154.

namazdaki her bölüm için geçerlidir.”⁵³ demektedir. Böyle olunca, namazda sakinliği sağlamak için namazın bir bölümü olan teşehhüde de parmağın kaldırılmaması gerekmektedir. Bu da İmâm-ı Rabbânî'nin kastettiği mezhebin zâhiri olmaktadır. Mektûbât'ın Arapça tercümesinin ta'likâtında da yapılan izahta “Bir mesele hakkında zâhirü'r-rivâye veya nâdirü'r-rivâye'de bir hüküm bulunmadığında o mezhebin usul ve kaidelerinin zâhirinden istinbat yapılır. Eğer o hüküm zâhirü'r-rivâye veya nâdirü'r-rivâye'de bulunursa mezhebin usul ve kaidelerinin zâhirinden istinbat sahih olmaz.”⁵⁴ denmiştir. Bu da İmâm-ı Rabbânî'nin “zâhirü'r-rivâye” ile kastının mezhebin zâhiri olduğunu desteklemektedir. İmâm-ı Rabbânî'nin teşehhüde parmağın kaldırılma rivayetinin nâdirü'r-rivâye'den olduğunu ifade etmesinden kastının ise yine ta'likâta belirtildiği üzere vâkiât, fetâvâ ve nevâzil rivayetleri olmalıdır.⁵⁵ Zira nâdirü'r-rivâye de böyle bir hüküm bulunmamaktadır. Bununla birlikte İmâm-ı Rabbânî'nin zâhirü'r-rivâye ve nâdirü'r-rivâye ile kastı İmam Muhammed eş-Şeybânî'nin mezkur eserleri de olabilir. Diğer ifadeyle İmâm-ı Rabbânî, işaretin yapılmayacağına dair olan rivayetlerin zâhirü'r-rivâye eserlerinde, işaretin yapılacağını savunan rivayetlerin de nâdirü'r-rivâye eserlerinde mevcut olduğunu zannetmiş olabilir. Zamanın şartlarını göz önünde bulundurduğumuzda bu durumu normal karşılayabiliriz. Zira o dönemde günümüzdeki gibi kitapların modern baskılarının olmamasının yanı sıra bilgiye kolay ulaşımı sağlayan dijital arama imkânları da mevcut değildir.

2.2. Fetva Kitaplarının İhtiyarı

İmâm-ı Rabbânî, işaretle ilgili değişik fetva eserlerinden derlediği rivayetleri bir araya getirerek işarete karşı tutumuna devam etmiştir. Bir nevi onun maksadı bu konuda yalnız olmadığını, birçok fakihin kendisiyle aynı görüşü paylaştığını göstermektir. Onun isimlerini ve ilgili rivayetlerini zikrettiği eserler şunlardır.

1. “*el-Fetâva'l-garâib*,⁵⁶ *el-Muhît*⁵⁷ adlı eserden şöyle nakletmiştir:

Soru: Namaz kılan kişi teşehhüde sağ elin şahadet parmağıyla işarete bulunur mu?

Cevap: Muhammed eş-Şeybânî *el-Asl*'da bu konuya değinmedi. Meşâyih ise konu hakkında ihtilaf edip, bazıları şahadet parmağıyla işaret etmez derken diğer bazıları işaret eder dedi. Muhammed eş-Şeybânî asıl olmayan rivayetlerinde zikrettiği bir hadiste: “Hz. Peygamber (s.a.v) şahadet parmağı ile işaret ederdi.” dedikten sonra: “Bu benim ve Ebû Hanîfe'nin kavlidir.” kaydını eklemiştir.⁵⁸ “*el-Fetâva'l-garâib*”, “*el-Muhît*”deki bu nakli yaptıktan sonra şu kaydı eklemiştir: “Yine şahadet parmağıyla işaretin sünnet veya müstehap olduğu söylendi. Sahih olan ise işaretin haram olmasıdır.”⁵⁹

⁵³ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *Mecmûu'l-Fetâvâ* (Medine: Mecma'u'l-Melik Fahd li-Tıbbâti'l-Mushafi's-Şerîf, 2004), 22/562.

⁵⁴ Kazânî, *Mektûbât Tercümesi*, 1/ 560. Hâmiş: 1.

⁵⁵ Kazânî, *Mektûbât Tercümesi*, 1/ 159. Hâmiş: 2.

⁵⁶ Hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadığımız “*el-Fetâva'l-garâib*”in garîb meseleleri toplayan bir eser olması muhtemeldir. Nitekim Müstekîmzâde “*Fetavây-ı garâib*”de “*Muhît*”den menkuldür ki” diye tercüme etmiştir. Bk. (Müstekîmzâde, *Mektûbât*, 1/279). Ancak bazı Mektûbât tercümelerinde “*Muhît* kitabının *el-Fetâva'l-garâib* bölümünde” şeklinde çeviri yapılmış olsa da bunu uzak ihtimal görüyoruz. Zira *Muhît* eserinde böyle bir bölüm yoktur.

⁵⁷ Burhâneddîn el-Buhârî'nin (ö. 616/1219) İmâm Muhammed'in zâhirü'r-rivâye diye bilinen altı kitabındaki meseleleri bir araya toplamak amacıyla kaleme aldığı eserdir. Tam adı: “*el-muhîtü'l-burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî*”dir. Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn* (Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-'Arabî, 1941), 2/1619; Ziriklî, *A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayîn, 2002), 7/161.

⁵⁸ Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fi fikhi'l-Numânî*, thk. Abdülkerîm Sâmi el-Cündî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 1/369.

⁵⁹ *el-Mektûbât*, 1/ 943. (Mek. 312).

2. *el-Fetâva's-Sirâciyye*⁶⁰ de şöyle denmiştir: Namazda, eşhedü en lâ ilâhe illallâh derken şehadet parmağı ile işarette bulunmak mekruhtur. Muhtar olan görüş budur.⁶¹ *el-Fetâva'l-kübrâ*⁶² da aynı hükmü vermiştir. Zira namaz sükûnet ve vakar üzerine bina edilir.

3. *el-Fetâva'l-Gıyâsiyye*⁶³ de denmiştir ki: Şehadet parmağı ile işarette bulunmak mekruhtur. Muhtar olan görüş budur ve fetva buna göredir.⁶⁴

4. *Câmi 'u'r-rumûzda*⁶⁵ ise şöyle denmiştir: Ne şehadet parmağıyla işarette bulunur ne de parmağını kıvrır. Ashabımızın usulünün zâhiri budur. Nitekim *Zâhidî* de⁶⁶ aynı hüküm zikredilmiştir ve fetva buna göredir. *el-Mudmerât*⁶⁷, *el-Velvâliciyye*,⁶⁸ *el-Hulâsa*,⁶⁹ ve diğerlerinde dahi aynı hüküm verilmiştir. Yine ashabımızdan işaretin sünnet olduğuna dair rivayetler de gelmiştir.⁷⁰

5. *Hizânetü'r-rivâyât*⁷¹ *el-Fetâvâ't-Tatarhâniyye*⁷² den şu nakilde bulunmuştur:

Soru: Namaz kılan teşehhüde başlayıp, eşhedü en lâ ilâhe illallâh kavline varınca sağ elin şehadet parmağıyla işarette bulunur mu?

⁶⁰ Mâtürîdî kelimcisi ve Hanefî fakihî olan Alî b. Osman el-Ûşî'nin (ö. 575/1179) eseridir. Bk. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1224.

⁶¹ Eserde bu bölüm namazın mekruhları babında ele alınmıştır. Bk. Alî b. Osman el-Ûşî, *el-Fetâvâ's-sirâciyye*, thk. Muhammed Osman el-Bestevî (Dârü'l-Ulûm Zekerîyya, 2011), 73.

⁶² Sadrüşşehîd Ömer b. Abdilazîz b. Ömer b. Mâze el-Buhârî (ö. 536/1141) bazı fetva kitaplarını bir araya getirerek telif ettiği, tam adı: “*el-Fetâvâ'l-kübrâ*” olan eseridir. Bk. Zirikli, *A'lâm*, 5/ 51.

⁶³ Gerek klasik gerek modern dönem biyografi eserlerinde müellifin hayatı hakkında bilgi yoktur. Ancak müellif mukaddime bölümünde adını zikretmiş ve eseri dönemin Delhi Türk Sultanı Ebû'l-Muzaffâr Gıyâseddîn'e takdim ettiğini söylemiştir. Bk. Dâvûd b. Yûsuf el-Hatîb, *el-Fetâvâ'l-gıyâsiyye* (Kahire: el-Matâbiu'l-Emîriyye, 1903), 2-4; Adem Çiftci, “Hanefî Fetva Geleneğinin Önemli Bir Halkası: el-Fetâvâ'l-Gıyâsiyye”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 35 (1441/2020), 535, 536.

⁶⁴ Bk. Dâvûd b. Yûsuf el-Hatîb, *el-Fetâvâ'l-gıyâsiyye*, 29.

⁶⁵ Hanefî mezhebinde “*Mütûn-i erbaa*” diye bilinen muteber dört kitaptan biri olan Burhânüşşeria'nın (ö.709/1309) *Vikâyetü'r-rivâyê*'sine torunu Sadrüşşeria'nın (ö. 747/1346) yazdığı *en-Nukâye* adlı muhtasarına Kuhistânî'nin (ö. 962/1555) kaleme aldığı şerhdır. Bk. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/972; Zirikli, *A'lâm*, 7/ 11; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ), 9/179.

⁶⁶ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1357; Zirikli, *A'lâm*, 7/193; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri* (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 107-108.

⁶⁷ **Yusuf Bin Ömer Bin Yusuf el-Kâdûrî**'nin, (ö. 832) Kudûrî'nin (ö. 428/1037) *Muhtasar*'ına yazdığı, tam adı: “*Câmiu'l-muddmerât ve'l-müşkilât*” olan şerhtir. Bk. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1713

⁶⁸ Ebû'l-Feth Zahîruddîn Abdürreşîd b. Ebû Hanîfe el-Velvâlici'nin (ö. 540/1145 den sonra) Hanefî fıkına dair tam adı: “*el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*” olan eseridir. Bk. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1230; Zirikli, *A'lâm*, 2/1230.

⁶⁹ Hanefîlerin önde gelen fakihlerinden Tâhir b. Ahmed b. Abdürreşîd b. Hüseyin el-Buhârî'nin (ö. 542/1147) tam adı: “*Hulâsatü'l-fetâvâ*” olan eseridir. Bk. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/ 718; Zirikli, *A'lâm*, 3/220.

⁷⁰ Bk. Şemsüddîn Muhammed b. Hüsâmiddîn el-Horasânî el-Kuhistânî, *Câmiu'r-rumûz* (Mazharu'l-Acâyib, 1858), 89; Yusuf Bin Ömer Bin Yusuf el-Kâdûrî, *Câmiu'l-mudmerât ve'l-müşkilât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2018), 1/334; Tâhir b. Ahmed b. Abdürreşîd b. Hüseyin el-Buhârî, *Hulâsatü'l-fetâvâ* (Millet Kütüphanesi, Fevzullah Efendi, Kayıt no: 1021), 24.

⁷¹ Hanefî fıkıh âlimi olan Kâdî Cuken (ö. 920/1514) tarafından kaleme alınmıştır. Eser garîb mesele ve rivayetleri ihtiva etmektedir. Bk. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/702.

⁷² Kaynaklarda “*Zâdü's-sefer*” veya “*Zâdü'l-müsâfir*” olarak kaydedilmekle birlikte, “*el-Fetâvâ't-Tatarhâniyye*” diye meşhur olmuş, Hindistanlı Hanefî fakihlerinden Âlim b. Alâ'nın (ö. 786/1384) fıkha dair eseridir. Bk. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/947; İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-'ârifîn* (Kahire: Dâru lhyâi Türâsî'l-'Arabî), 1/ 435; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 5/52.

Cevap: Muhammed eş-Şeybânî *el-Asl*'da bu meseleye değinmedi. Meşâyih ise bu konuda ihtilaf etti. Onlardan bazıları namaz kılan şahadet parmağıyla işarette bulunmaz. Nitekim *el-Fetâva'l-kübrâ*⁷³da hüküm böyledir ve fetva buna göredir derken, diğer bazıları işarette bulunur demiştir. *el-Fetâva'l-giyâsiyye*'de de teşehhüdde şahadet parmağıyla işaret etmez, muhtar olan görüş budur denmiştir.”⁷⁴

Teşehhüdde işaretle ilgili fetvaları sıralayan İmâm-ı Rabbânî, aktardığı bilgiler ışığında konuya dair kendi yorumlarını şu şekilde dile getirir: “Görülüyor ki, teşehhüdde parmakla işarette bulunmanın haramlığı muteber rivayetlerle sabit olmuştur. Meşâyih, işaretin mekruh olduğuna dair fetvalar verip, işaret ve parmak kıvırmaktan nehyetmişler ve bu hükmün mezhep büyüklerinin usulünün zâhiri olduğunu söylemişlerdir. Bizim gibi mukallitlerin (taklitçi) teşehhüdde ilgili hadislerin gereğince amel etme uğruna teşehhüdde işarette bulunma cüretini göstermesi ve böylece müctehid âlimlerin fetvalarıyla haram ve mekruh kılınmış bir işi yapması caiz değildir.”⁷⁵

İmâm-ı Rabbânî'nin bu analizinde müctehidlerin parmakla işarette bulunmaya haram hükmü verdiklerini ifade etmesi ve bu rivayetleri muteber sayması bazı eleştirilere kapı aralamıştır. Nitekim Kazânî (1855-1934) *Mektûbât* ta'likâtında bu rivayetlerin İmâm-ı Rabbânî'nin iddia ettiği gibi muteber rivayetler olmadığı, zira bu yorumları yapan meşâyih'in tercih ve fetva erbabından bile sayılmadıkları zikredilmiştir.⁷⁶ Yine İmâm-ı Rabbânî'nin parmakla işarete haram hükmü verenleri “müctehid âlimler” diye nitelemesini şaşkınlıkla karşılamıştır. Zira bu kimselerin müctehid derecesinde olmadıklarını iddia etmiştir.⁷⁷ Buna karşılık İmâm-ı Rabbânî, Hanefî mezhebine mensup olduğu halde işarete bulunanları tenkit etmiştir. Nitekim yukarıda Hanefî imamlarının ictihadlarına uymayıp işarete delalet eden hadislerle amel etme pahasına işarete bulunmayı bir cüret saymıştır. Yine onun işarete bulunan Hanefîler hakkında: “Hanefî mezhebine mensup olup da teşehhüdde işarete bulunan kişiler şu iki durumdan (düşünceden) kurtulamazlar; bunlar ya Hanefî âlimlerin teşehhüdde işarete cevaz veren hadisleri bilmediklerini zannetmekte ya da bu âlimler, ilgili hadislerden haberdar olmakla birlikte gereğince amel etmemekte ve hadislere aykırı olarak kendi görüşleriyle işaretin haram ve mekruh olduğuna hükmetmektedirler. Sonuç olarak bu iki düşünceden her biri fasit olup böyle bir düşünceye ancak sefih ve inatçı olan biri kabul eder.” ifadeleri de mezhep mensuplarını tenkidinin başka bir örneğidir.⁷⁸ Hanefî imamların görüşleri varken başka delilin aranmasına gerek kalmaması konusunda Hanefî âlim Kâdîhân da (ö. 592/1196) eserinin başında İmâm-ı Rabbânî'nin görüşüyle aynı çizgide olan şu ifadeleri kullanmıştır: “Zamanımızın Hanefî müftülerine bir konuda fetva sorulduğunda, eğer o meselede bizim imamlarımızdan zâhirü'r-rivâye'de ihtilafsız bir nakil varsa müftü onların görüşüne meyleder ve onunla fetva verir. Bu konuda müftünün hücceti kabul olunmaz. Zira bizim imamlarımız delilleri çok iyi kavramış, sahih ve sabit olanlarını olmayanlarından ayırmışlardır.”⁷⁹

⁷³ Sadrüşşehîd Ömer b. Abdilazîz b. Ömer b. Mâze el-Buhârî'nin (ö. 536/1141) bazı fetva kitaplarını bir araya getirerek telif ettiği tam adı: “*el-Fetâva'l-kübrâ*” olan eseridir. Bk. Ziriklî, *A'lâm*, 5/ 51.

⁷⁴ Bk. Âlim b. Alâ, *el-Fetâva't-Tatarhâniyye* (Hindistan: Mektebetü Zekeriyâ, 2010), 2/187; el-Hanefî el Hindî Kâdî Cuken, *Hizânetü'r-rivâyât* (Şebeketü Alukah,), vr. 74, 75.

⁷⁵ *el-Mektûbât*, 1/944. (Mek. 312).

⁷⁶ Kazânî, *Mektûbât Tercümesi*, 1/ 560. Hâmiş: 2

⁷⁷ Kazânî, *Mektûbât Tercümesi*, 1/ 560. Hâmiş: 3.

⁷⁸ *el-Mektûbât*, 1/944. (Mek. 312).

⁷⁹ Ebü'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî Kâdîhân, *el-Fetâva'l-Hânîyye*, thk. Sâlim Mustafâ el-Bedrî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 1/9.

İşaretle ilgili *Terğîbu's-salâh*⁸⁰ kitabında geçen: “Teşehhüde şehadet parmağıyla işarete bulunmak mütekaddimîn âlimlerin sünneti idi. Müteahhirîn âlimler ise râfizîlerin bu işte ileri gittiklerini görünce sünnilerin râfizîlik töhmetine düşmemeleri için teşehhüde şehadet parmağıyla işareti terk ettiler.”⁸¹ ifadeleri de İmâm-ı Rabbânî'nin tenkitte bulunmasına sebep olmuştur. Ona göre *Terğîbu's-salâh* kitabında geçen bu ifadeler muteber kitapların rivayetlerine aykırıdır. “Zira o, mezhebin usulünün zâhirinde parmak bükme ve işarete bulunmanın olmadığını söylemiştir. O zaman mütekaddimîn âlimlerin sünneti, parmakla işareti terk etmektir ve bunu râfizîlik töhmetiyle yapmamışlardır. Bu büyüklerle karşı hüsn-i zannımız şu olmalı ki, eğer onların parmakla işaretin haram veya mukruh olduğuna dair delilleri olmasaydı haram ve mekruh hükmünde bulunmazlardı. Çünkü onlar işaretin sünnet ve müstehaplığını zikrettikten sonra: Onların hükmettikleri işte budur. Sahih olan ise işaretin haram olmasıdır demişlerdir. Bundan anlaşılmıştır ki, işaretin sünnet ve müstehaplığının delilleri (olan hadisler) bu büyükler nezdinde sıhhat derecesine ulaşmamıştır. Aksine bu delillerin tersi olan (işaretin olmadığına delalet eden) hadisler sahihtir.”⁸²

2.3. Rivayetlerdeki Izdırâb

İşarete delalet eden rivayetlerin çokluğuna rağmen âlimlerin işarete cevaz veren hadislere neden temkinli yaklaştığını İmâm-ı Rabbânî şöyle açıklamıştır: “Öncelikle bu âlimler işarete delalet eden hadislerin şaz olduğu hükmüne varmışlardır. Çünkü onlar bu hadislere daha yakın bir dönemde yaşamaları, ilimlerinin derinliği, takva ve vera'larının çokluğu sebebiyle o hadislerin sıhhatlisi ile zayıfını mensûh ile gayri mensûhunu bizim gibi acizlerden daha iyi bilirler. Onların bu hadislerle amel etmemesinin elbette geçerli bir sebebi vardır. Bu konuda bizim gibi eksik anlayışlıların ilminin ulaştığı şudur ki, işaret ve parmak kıvrımının nasıl olacağına dair gelen hadislerin râvileri arasında pek çok ihtilaf vuku bulmuştur. Bu ihtilafların çokluğu da parmak ile işaret hakkında ızdıraba sebep olmuştur.”⁸³ Görüldüğü gibi İmâm-ı Rabbânî, işaretle ilgili rivayetleri kabul ediyor ancak bu rivayetlerin hadis usulü kritiği açısından ızdırablı olduğu iddiasında bulunuyor. Hadis ıstılahında ızdırâb: Kuvvette birbirine eşit olan değişik rivâyetlerden birinin diğerine tercih edilememesi durumudur. Eğer rivayetler arasında tercih mümkün olursa ızdırab ortadan kalkar.⁸⁴ Demek oluyor ki İmâm-ı Rabbânî, işaretle ilgili olan rivayetlerinin birbirine tercih edilemediğini savunuyor. Onun ilgili mektupta sıralamış olduğu birbirine zıt rivayetler şu şekildedir.

1. Elini yummaksızın parmakla işarete bulunur.⁸⁵
2. Eli yumarak işarete bulunur.⁸⁶

⁸⁰ Tam adı *Tergibus-salâh ve teysîru'l ahkâm* olan eserin müellifi Muhammed b. Ahmed Zâhid'dir. (ö. 632/1234) Müellif mukaddime bölümünde ismini zikretmiştir. Farsça kaleme alınan eserin tıpkıbasımı 2010 yılında Hakikat Kitapevi tarafından İstanbul'da yapılmıştır.

⁸¹ Muhammed b. Ahmed Zâhid, *Tergîbu's-salâh ve teysîru'l-ahkâm* (İstanbul: Hakikat Kitapevi, 2010), 34.

⁸² *el-Mektûbât*, 1/ 944. (Mek. 312).

⁸³ *el-Mektûbât*, 1/ 946. (Mek. 312).

⁸⁴ Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî İbn Salâh, *Mukaddime*, thk. Nurettin İtr (Beyrut: Dâru'l-Fikir el Muâsır, 1985), 93-94; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Feryâbî, (Riyâd, Dâru Tibe) 1/308; Mahmûd Tahhân, *Teysîru Mustalahi'l-hadis* (Riyâd: Mektebetü'l-Maârif, 2011), 141; İsmail Lütfî Çakan, *Hadis Usulü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 124; Ahmet Yücel, *DİA*, “Muzdarib” (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/422.

⁸⁵ Müslim, *Kitâbü'l-Mesâcid*, 21 (No. 580)

⁸⁶ Müslim, *Kitâbü'l-Mesâcid*, 21 (No. 580); Ebû Dâvûd, *Salât*, 185 (No. 987).

3. Başparmağı açık bir şekilde işaret parmağının altına koyar.⁸⁷
4. Başparmağını orta parmağının üzerine koyar.⁸⁸
5. Serçe ve yüzük parmaklarını yumup baş ve orta parmağı halka yapar, şahadet parmağıyla da işarete bulunur.⁸⁹
6. Yalnız başparmağını orta parmak üzerine koyar ve şahadetle parmağıyla işarete bulunur.⁹⁰
7. Sağ el sol diz üzerine, sol el de sağ diz üzerine koyularak işarete bulunulur.⁹¹
8. Sağ elini sol elinin arkasına koyup, bilekler ve kollar üst üste gelecek şekilde işarete bulunur.
9. Bütün parmakları yumarak işarete bulunur.⁹²
10. Şahadet parmağı hareket ettirilmeksizin işarete bulunulur.⁹³
11. Şahadet parmağı hareket ettirilerek işarete bulunulur.⁹⁴
12. Bazı rivayetler teşehhüd esnasında işaretin nerede (hangi kelimedede) yapılacağını belirtmezken, bazıları işaretin kelime-i şahâdetin telaffuzu esnasında yapılacağını belirtmiştir.⁹⁵
13. İşaretin vakti “Ey kalpleri çeviren Allahım! Benin kalbimi dinin üzere sabit kıl.” duasını okuma vaktine bağlanmıştır.⁹⁶

Birbirinden farklı bu rivayetleri sıralayan İmâm-ı Rabbânî, işareti yasaklayan Hanefî âlimlerin gerekçelerini şu şekilde açıklamıştır: “Hanefî âlimler teşehhüde işaretin nasıl yapılacağına dair râvilerin izdırabını görünce “Namaz sükûnet ve vakar üzerine bina edilir.” şeklindeki asıl kuralın hilafına olan işaret eylemini namaza eklemeyi uygun bulmamışlardır. Ayrıca işaret, namazda mümkün merteye parmakları kibleye çevirme sünnetine de engeldir. Zira Rasûlüllah Efendimiz (s.a.v) in namaz

⁸⁷ Esasen Müslim’deki bu rivayet (Müslim, Kitâbü’l-Mesâcid, 21.) “elli üç akdeder” şeklinde geçmektedir. İmâm-ı Rabbânî de aynı ifadeyi kullanmıştır. Bunun manası ise: Başparmağı açık bir şekilde işaret parmağının altına koyar diye açıklanmıştır. Bk. Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâil San‘ânî, *Sübülü’s-selâm*, thk. İsmâ es-Sibâbtî ve İmâd es-Seyyid (Mısır: Dâru’l-Hadîs, 1997), 1/282. Ancak, İbn Ömer’in (ö. 73/693) bu rivayetinde geçen ve İmâm-ı Rabbânî’nin de aynen zikrettiği “elli üç” ifadesi *Mektûbât* tercümelerinde farklı şekilde algılanmıştır. Şöyle ki, Müstekîmzâde (ö. 1202/1788) bunu “Parmakla işaretin elli üç çeşidi vardır.” diye tercüme ederken (Müstekîmzâde, *Mektûbât Tercümesi*, 1/278), “Eli ile arapça elli üç rakamı yapar.” diye çevirenler de olmuştur (Yasin Yayinevi, İstanbul, 2004, 5/131). Bu hadisin şerhlerinde ise “elli üç akdeder” ifadesi Arapların adetinde birler, onlar, yüzler ve binler basmağıyla ilgili parmaklarla yapılan bir hesaplama sistemi olduğu söylenmiş ve bu sistem uzunca izah edilmiştir. Bk. es-San‘ânî, *Sübülü’s-selâm*, 1/282.

⁸⁸ Müslim, Kitâbü’l-Mesâcid, 21 (No. 580). Bu da *Mektûbât*’ta “yirmi üç” diye ifade edilmiştir. Bk. *el-Mektûbât*, 1/945. (Mek. 312).

⁸⁹ Ebû Dâvûd, Salât, 179 (No. 957).

⁹⁰ Müslim, Kitâbü’l-Mesâcid, 21 (No. 580). Bu aynı zamanda “yirmi üç” diye ifade edilen rivayettir.

⁹¹ *Mektûbât* ta’likâtında böyle bir rivayete ulaşılamadığı belirtilmiştir. Bk. Kazânî, *Mektûbât Tercümesi*, 1/561. Hâmiş: 5.

⁹² Tirmizî, Kitâbü’l-Daavât, 124 (No. 3587).

⁹³ Ebû Dâvûd, Salât, 185 (No. 987).

⁹⁴ Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Sehiv*, 34.

⁹⁵ *Mektûbât* ta’likâtında beyan edildiği üzere, esasen hadislerde işaretin vakti için genel olarak “cülûs-oturma” yani teşehhüd okurken kaydı geçmektedir. İşaretin kelime-i şahadeti telaffuz esnasında yapılması ise meşayih’in istihsanıdır. Bunu ilk ifade eden de Şemsüleimme Halvânî’dir. (ö. 452/1060). Bk. Kazânî, *Mektûbât Tercümesi*, 1/562. Hâmiş: 8.; İbnü’l-Hümâm, *et-Fethu’l-kadîr*, 1/313.

⁹⁶ Tirmizî, Kitâbü’l-Daavât, 124 (No. 3587).

kılan biri için: “*Gücü yettiği kadar azalarını kibleye çevirsin.*”⁹⁷ buyurduğunu ifade etmiştir.⁹⁸ Görüldüğü gibi Hanefiler, herkesin müttelik olduğu namazdaki sükûneti muhafaza ve azaları kibleye çevirme sünnetini ihlal etmemek için keyfiyeti konusunda ihtilaf ve karışıklık olan işareti doğru bulmamışlardır.

3. Muhtemel Sorular ve İmâm-ı Rabbânî'nin Yaklaşımı

Teşehhüde işarete dair birçok rivayet bulunup mezheplerin çoğu da bu rivayetlerle amel edince, akla başta ilgili rivayetlerin uzlaştırılması olmak üzere birtakım sorular gelebilmektedir. Buna istinaden İmâm-ı Rabbânî, ilgili rivayetleri zikrettikten sonra akla gelebilecek soru ve cevapları şu şekilde sıralamıştır.

3.1. Rivayetlerin Cem' ve Te'lifi

“Soru: İhtilafların çokluğu rivayetleri uzlaştırmanın (tevfik)⁹⁹ mümkün olmadığı yerde ızdıraba yol açar. Burada ise rivayetleri uzlaştırma mümkündür. Zira rivayetlerin tamamının değişik zamanlarda olması mümkündür.

Cevap: Rivayetlerin çoğunda “Kâne” lafzı kullanılmıştır. “Kâne” ise mantıkçıların dışında diğer âlimlere göre “külliyyet” ifade eder. Dolayısıyla rivayetleri uzlaştırmak mümkün değildir.”¹⁰⁰ Âlimler, “Kâne” lafzının devama delalet eden ezel ve ebed manasına da geldiğini beyan etmişlerdir.¹⁰¹ İmâm-ı Rabbânî'nin “külliyyet”ten maksadı da bu olmalıdır. “Kâne” devamlı manasına gelince, o zaman Hz. Peygamber (s.a.v) her zaman böyle yapardı demek olur ki, bu da işaretin farklı zamanlarda farklı şekillerle yapılmasına, yani uzlaşmaya engeldir.

3.2. Hanefî Âlimlere Ulaşmama İhtimali

“Soru: Rivayet edildiğine göre Ebû Hanîfe: “Benim sözüme mühalif bir hadis bulursanız, sözümü terk edip o hadisle amel edin.”¹⁰² demiştir. Onun bu sözünden hareketle işarete delalet eden hadislerin Ebû Hanîfe'ye ulaşmama ihtimali vardır.

Cevap: Ebu Hanîfe'nin bu sözündeki hadisten maksat kendisine ulaşmayan ve varlığından haberdar olmadığı için hilafına hüküm verdiği hadislerdir. İşaretle ilgili hadisler ise bu kabilden değildirler. Zira bu hadisler (fukaha arasında) meşhur olduğundan bilinmeme ihtimali yoktur.”¹⁰³

3.3. Hanefî Âlimlerin Te'âruz Durumunda Tercih

⁹⁷ İmâm-ı Rabbânî'nin zikrettiği bu hadis metni *Hidâye*'de (Merğînânî, *Hidâye*, 1/52) yer almaktadır. Zeylaî bu hadis için garib ifadesini kullanmıştır. Bk. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed Zeylaî, *Nasbiir-râye*, thk. Muhammed Avvâme (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyan, 1997), 1/387. Parmakların kibleye çevrilmesiyle ilgili diğer bir hadis metnini ise Nesâî rivayet etmiştir. Bk. Nesâî, *Tatbîk*, 96. Hadislerde zikredilen parmaklardan kasıt genelde ayak parmakları olsa da, Merğînânî'nin zikrettiği azaların kibleye çevrilmesi hadisiyle birlikte düşündüğümüzde el parmaklarını da kibleye çevirmenin sünnet olduğu anlaşılmaktadır.

⁹⁸ *el-Mektûbât*, 1/946. (Mek. 312).

⁹⁹ Buradaki “tevfik”ten maksat hadisler arasında görülen ihtilafları giderme yollarından biri olan cem' ve te'lif metodudur. Zira cem' ve te'lif aynı zamanda “tevfik” diye de adlandırılmıştır. Bk. İsmail Lütfi Çakan, *DİA*, “*Cem' ve Te'lif*” (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1993), 7/287.

¹⁰⁰ *el-Mektûbât*, 1/946. (Mek. 312).

¹⁰¹ “Kâne”nin ezel ve ebed manası için bk. Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, thk. Abdulhamîd Hinduvânî (Mısır: el-Mektebetü't-Tevfikîyye), 1/437; Muhyiddîn Dervîş, *İ'râbü'l-Kur'an* (Humus: Dâru'l-İrşâd, 1994), 10/318.

¹⁰² Bk. Sâlih b. Muhammed b. Nûh b. Abdillâh b. Ömer el-Ömerî Füllânî, *İkâzu himemi uli'l-ebşâr* (Beyrut: Dâr'ul-Marife), 62.

¹⁰³ *el-Mektûbât*, 1/946. (Mek. 312).

Soru: Hanefî âlimler de işaretin cevazına dair fetvalar vermişlerdir. O zaman birbirine zıt olan (işarete cevaz verenle vermeyen) bu fetvaların her biriyle amel etmek caiz olmalıdır.

Cevap: Eğer bir yerde çelişki (teâruz), caiz olup-olmama veya helallik ve haramlık arasında olursa, caiz olmama ile haramlık tarafı tercih edilir. Nitekim İbnü'l-Hümâm: “Rükûda ellerin kaldırılıp kaldırılmayacağına dair hadisler teâruz ettiğinde ellerin kaldırılmamasına delalet eden hadis tercih edilir. Zira namazın sükûn ve huşû üzerine bina edilmesi icmâ ile gerekli kılınmıştır.”¹⁰⁴ demiştir.

İmâm-ı Rabbânî burada referans gösterip görüşüne yer verdiği İbnü'l-Hümâm'ı teşehhüde işarette bulunma konusunda tenkit etmiştir. Çünkü İbnü'l-Hümâm yukarıda beyan ettiğimiz üzere teşehhüde işaret edilmez diyen meşâyihün kavlini rivayet ve dirayete aykırı bulmuştur.¹⁰⁵ İmâm-ı Rabbânî de, İbnü'l-Hümâm'ın rivayetteki ihtilafların çokluğundan hasıl olan ızdırabtan dolayı “Kulleteyn hadisini”¹⁰⁶ zayıf gördüğünü¹⁰⁷ beyan etmiş ve İbnü'l-Hümâm'ın aynı tavrı işaretle ilgili hadislerdeki ızdırapta göstermediği serzenişinde bulunmuştur.¹⁰⁸ Zira mezhebin öncü âlimleri bir meseleyi ele alırken fıkıh ve hadis usulünde takip ettikleri birtakım illet ve kriterleri baz alırlar. Böyle olunca o mezhebin usûlî metotlarına her yerde uymak gerekir. Bazı konularda uyup bazılarında uymamak bir âlime yakışmaz, hele hele bu âlim İbnü'l-Hümâm gibi bir zat olursa. İşte İmâm-ı Rabbânî, İbnü'l-Hümâm'ın kulleteyn konusunda hadis usulü kriterine uyup, işaret konusunda uymamasını eleştirmektedir.

Sonuç

Teşehhüde işaretin sübûtu hadislere dayandığından mezheplerin tamamı işaretin varlığı hususunda ittifak halindedir. Hanefîlerde de müfta bih olan görüş işaretin sübûtudur. Onlardan azınlık bir grup ise bazı usûlî sebeplere binaen işareti doğru bulmamışlardır. İmâm-ı Rabbânî, teşehhüde ilgili hadislerin varlığını kabul etmekle birlikte Hanefî imamların hem rivayetlerdeki farklılıkların çokluğundan meydana gelen karışıklığı hem de “Namaz sükûnet ve vakar üzerine bina edilir.” ilkesini göz önünde bulundurarak teşehhüde işaret etmemeyi daha doğru bulduklarını ifade etmiş ve bu konuda azınlıkta olan mezhep âlimlerinin yaklaşımını savunmuştur. Onun bu âlimlere olan desteği başkasından nakille de olsa işaretle ilgili “haram” ifadesini kullanmasından anlaşılmaktadır. İmâm-ı Rabbânî, azınlıkta olan bu âlimlere desteğini göstermek için konuyu usûlî zemine oturtma gayretine girmiştir. Nitekim o, rivayetler arasındaki farkları tek tek zikretmiş, akla gelebilecek muhtemel sorulara da usûlî cevaplar vermiştir. Ancak onun teşehhüde işareti ret eden rivayetleri zâhirü'r-rivâye eserlere dayandırması, anlaşılan onun zâhirü'r-rivâye ile zâhirü'l-mezhebi birbirine karıştırmasından kaynaklanmaktadır. Muhtemeldir ki bu karışıklığı fark eden Kazânî, İmâm-ı Rabbânî'nin “zâhirü'r-rivâye” ifadesini “zâhirü'l-mezheb” diye te'vil ederek bir nevi onu edep çerçevesinde koruma altına almıştır denilebilir.

Araştırma sonucuna göre İmâm-ı Rabbânî, yaptığı bu savunmalarla diğer mezhep mensuplarının yanı sıra Hanefî olduğu halde teşehhüde işarette bulunan kendi mezhep mensuplarına da cevap vermiştir. Zira İmâm-ı Rabbânî'ye göre Hanefî mezhebine mensup olup da teşehhüde işarette bulunan

¹⁰⁴ İbnü'l-Hümâm, *el-Fethu'l-kadîr*, 1/ 312.

¹⁰⁵ İbnü'l-Hümâm, *el-Fethu'l-kadîr*, 1/ 313.

¹⁰⁶ “Su iki kulleye (kulleteyn) ulaştığında necaset tutmaz.” Bk. Ebû Dâvûd, Tahâret, 32. “Kulle”, önceleri büyük su küpünü ifade etse de zamanla bir sıvı ölçüsüne isim olarak verilmiştir. Bk. Cengiz Kallek, *DİA*, “Kulle” (Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2002), 26/357.

¹⁰⁷ İbnü'l-Hümâm, *el-Fethu'l-kadîr*, 1/76.

¹⁰⁸ *el-Mektûbât*, 1/946-947. (Mek. 312).

kişiler ya Hanefî âlimlerin teşehhüde işarete cevaz veren hadisleri bilmediklerini zannetmekte ya da hadisleri bildikleri hâlde bu rivayetlere aykırı olarak kendi görüşleriyle işaretin haram ve mekruh olduğuna hükmetmektedirler. Neticede ona göre bu iki düşünceden her biri bozuktur ve kaynağı ancak sefihlik ve inatçılıktır. Hanefî mezhebine mensup bu kimseler hadislere istinaden işarete bulduklarını ifade ederlerken, İmâm-ı Rabbânî bu hadislerle neden amel edilemeyeceğini ortaya koymuştur. Bununla birlikte işaret için “haram” ifadesini benimsemesi bazı tenkitlere sebep olmuştur. Neticede işarete delalet eden rivayetler müslümanlar arasında hürmet ve kabul görmüş olan *Sahîh-i Müslim*'de yer almaktadır. Böyle olunca işaret için “haram” ifadesini kullanmak elbette ağır bir itham olmaktadır.

İmâm-ı Rabbânî'nin işarete delalet eden sahih rivayetleri göz ardı edip işaretin reddiyle ilgili fetva ehlinde bile sayılmayan kişilerin görüşlerine değer vermesi ve bu şahıslara “müctehid âlimler” demesi Kazânî tarafından hayretle karşılanmıştır. Onun bu tutumu işareti kabullenmemesi hususunda ne denli ısrarlı olduğunu göstermektedir. Muhtemelen İmâm-ı Rabbânî'nin bu ısrarının sebebi mezhebinin usul ve metodunu koruma düşüncesidir. Esasen bu konuda onun haklılık payı da yok değildir. Zira günümüzde Hanefî mezhebine mensup olduğu hâlde imamla birlikte kıraat yapanlar bulunabilmekte ve bu kimseler dayanak olarak kıraatla ilgili hadisleri ileri sürmektedirler. Böyle olunca mezhep imamlarının bu hadislerle neden amel etmediği göz ardı edilmekte ve bir nevi herkes müctehid gibi davranmaktadır. Neticede ortada bağlı olduğu mezhebin ne usulü ne de metodu kalmaktadır. İşte İmâm-ı Rabbânî'nin karşı olduğu şey de budur.

İmâm-ı Rabbânî, her ne kadar teşehhüde işareti doğru bulmaması görüşüyle ilgili akla gelebilecek muhtemel sorulara tatmin edici usûlî cevaplar verse de, rivayetler arasındaki farkları tek tek zikrederek konuyu başarılı bir şekilde usûlî zemine oturtsa da genel anlamda cumhurun karşısında yer almaktadır. Zira Hanefîler arasında bile İmam Muhammed eş-Şeybânî'den işaretin varlığına dair rivayetler yaygın hale gelmiş, İbnü'l-Hümâm gibi değerli bir Hanefî fakihî de “Teşehhüde işaret edilmez.” diyen meşayihin kavlini rivayet ve dirayete aykırı bulmuştur. Bunlara ilaveten işaretle ilgili hadisler de sahih olunca ümmetin bu sünnetle amel etmesine bir engel kalmamıştır.

Kaynakça/ Bibliography

- Abdülhay el-Hasenî. *Nüzhetü'l-havâtur ve behcetü'l-mesâmi' ve'n-nevâzir*, 8. Cilt, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1999.
- Ahmet Yücel, *DİA*, “Muzdarib”, Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Alî b. Osman el-Ûşî. *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, thk. Muhammed Osman el-Bestevî. Dâru'l-Ulûm Zekeriyâ, 2011.
- Âlim b. Alâ. *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*, 20 Cilt, nşr. Şebbir Ahmed Kasımi. Hindistan: Mektebetü Zekeriyâ, 2010.
- Bedrüddîn el-Aynî, *el-Binâye*, 13 Cilt, thk. Eymen Sâlih Şaban. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *Sahih*, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2013.
- Buhârî, Tâhir b. Ahmed b. Abdürreşîd b. Hüseyin. *Hulâsatü'l-fetâvâ*. Millet Kütüphanesi, Fevzullah Efendi, Kayıt no: 1021, ts.
- Burhâneddîn el-Buhârî. *el-Muhîtu'l-burhânî fî fikhi'l-Numânî*, thk. Abdülkerîm Sâmi el-Cündî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Çakan, İsmail Lütfî. *DİA*, “Cem' ve Te'lif”. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1993.
- Çiftci, Adem. “Hanefî Fetvâ Geleneğinin Önemli Bir Halkası: El-Fetâvâ'l-Gıyâsiyye”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 35 (2020), 535-536.
- Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman. *Sünen*, 1 Cilt, el-Memleketü'l-Arabiyye es-Suûdiyye: Dâru'l-Muğnî, 2000.
- Dâvûd b. Yûsuf el-Hatîb. *el-Fetâvâ'l-gıyâsiyye*. Kahire: el-Matâbiu'l-Emîriyye, 1. Basım, 1321.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk Ebû Dâvûd es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünen*, 1 Cilt, el-Mektebetü'l-Asriyye, 2014.
- Ebû Zeyd Abdullâh b. Muhammed b. Ömer b. İshâ Debûsî, *Takvîmü'l-Edille*, thk. Halîl Muhyiddîn el-Meys. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Ebû'l-Berekât Ahmed b. 'Abdilehad b. Zeynil'âbidîn el-Fârûkî es-Sirhindî, *el-Mektûbât*, 5 Cilt, nşr. 'Arif Nevşahi. İstanbul: Erkam Yayınları, 1439/2018.
- Ebû'l-Berekât Nesefî, *Kenzü'd-dekâik*, 1 Cilt, thk. Sait Bektaş. Lübnan: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2011.
- Ebû'l-Berekât Nesefî. *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vil*, 3 Cilt, Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 6. Basım, 2013.
- Ebû'l-Hasen Ebû'l-Usr Pezdevî, *Kenzü'l-Vusûl* (Keşfü'l-esrâr ile beraber), 4 Cilt, İstanbul: Şirketi Sahâfiye-i Osmaniye Matbaası, 1890.
- el-Cündî, Halîl b. İshâk. *Muhtasar*, thk. Ahmet Can. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2005.
- Füllânî, Sâlih b. Muhammed b. Nûh b. Abdillâh b. Ömer el-Ömerî. *Îkâzu himemi uli'l-epsâr*. Beyrut: Dâr'ul-Marife, ts.

- Hatîb eş-Şîrbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Muğni'l-Muhtâc*, 6 Cilt, thk: Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd, Ali Muhammed Muavvaz. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn. *Reddü'l-muhtâr*, 6 Cilt, Mısır: Mektebetü Mustafa el-Babî el-Halebî, 2. Basım, 1966.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn. *Ref'u't-tereddüd fi akdi'l-esâbi' inde't-teşehhüd*. b.y., ts.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsned*, 50 Cilt, thk. Şuayb Arnaûd v.d. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- İbn Hanbel, *Kitâbü'l-İlel*, 3 Cilt, thk: Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs. Riyâd: Dâru'l-Hânî, 2. Basım, 2001.
- İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 3 Cilt, thk. Mahmud İbrahim Zâyed. Haleb: Dâru'l-Va'y, 1977.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddîn. *el-Muğni*, 10 Cilt, thk. Tâhâ ez-Zinî v.d. Kahire: Mektebetü'l-Kâhire, 1. Basım, 1968.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *Te'vil-ü mühtelifi'l-hadîs*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed. *es-Sünen*, 1 Cilt, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2013.
- İbn Nuceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî. *el-Bahru'r-râik*, 8 Cilt, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmiyye, 2. Basım, ts.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî. *Bidâyetü'l-müctehid*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2004.
- İbn Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Mukaddime*, thk. Nurettin İtr. Beyrut: Dâru'l-Fikir el Muâsir, 1986.
- İbn Teymiyye. *Mecmûu'l-fetâvâ*, 35 Cilt, Medine: Mecma'u'l-Melik Fahd li-Tıbbâati'l-Mushafi's-Şerîf, 2004.
- İbnü'l-Hümâm. *Fethu'l-kadîr*, 10 Cilt, Mısır: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1. Basım, 1970.
- İsmâil Paşa el-Bağdâdî. *Hediyyetü'l-ârifîn*, 2 Cilt, Kahire: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-'Arabî, ts.
- Kâdî Cuken, el-Hanefî el Hindî. *Hizânetü'r-rivâyât*. b.y.: Şebeketü Alukah, ts.
- Kâdîhân, Ebû'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî. *el-Fetâvâ'l-Hâniyye*, thk. Sâlim Mustafâ el-Bedrî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2009.
- Kâdûrî, Yusuf Bin Ömer Bin Yusuf. *Câmiu'l-mudmerât ve'l-müşkilât*, thk. S. Subhî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2018.
- Kallek, Cengiz. *DİA, "Kulle"*. Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2002.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâ'i'u's-sanâ'i*, 7 Cilt, Mısır: Şirketü'l-Metbûati'l-İlmiyye, 1. Basım, 1327.
- Kâtîp Çelebi. *Keşfü'z-zunûn*, 2 Cilt, Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-'Arabî, 1941.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifîn*, 15 Cilt, Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.
- Kudûrî, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed Ebû'l-Hüseyn. *Muhtasar*, thk. Kâmil Muhammed ve Muhammed Uveyda. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

- Kuhistânî, Şemsüddîn Muhammed b. Hüsâmiddîn. *Câmiu'r-rumûz*. b.y.: Mazharu'l-Acâyib, 1858.
- Mahmûd Tahhân. *Teysîru mustalahi'l-hadîs*. Riyâd: Mektebetü'l-Maârif, 11. Basım, 2011.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh. *Muvatta (Yahya rivayeti)*, 1 Cilt, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-'Arabî, 1985.
- Mâlik b. Enes, *Muvatta (Şeybânî rivayeti)*, 1 Cilt, thk. Abdülvehhab Abdüllatif, Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Mektûbât Tercümesi*, 8 Cilt, İstanbul: Yasin Yayınevi, 2004.
- Merdâvî, Ali b. Süleyman. *el-İnsâf*, 12 Cilt, thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî. Kahire: Matbaatü's-sünneti'l-Muhammediyye, 1955.
- Merğînânî, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî. *el-Hidâye*, 4 Cilt, thk. Talâl Yûsuf. Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-'Arabî, ts.
- Muhammed b. Ahmed Zâhid. *Terğîbü's-salâh ve teysîru'l-ahkâm*. İstanbul: Hakikat Kitapevi, 2010.
- Muhyiddîn Dervîş. *İ'râbü'l-Kur'ân*, 10 Cilt, Humus: Dâru'l-İrşâd, 4. Basım, 1415.
- Murâd Kazânî. *Mektûbât Tercümesi*. İstanbul: Fazilet Neşriyat, ts.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahih*, 1 Cilt, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2014.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *Sünen*, 1 Cilt, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2010.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Mecmû'*, 9 Cilt, Kahire: Matbaatü't-Tadâmün, 1344.
- Nevevî, *el-Minhâc*, 18 Cilt, Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-'Arabî, 2. Basım, 1392.
- Orhan Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü (Doktora Tezi)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2019), 31-76.
- Özel, Ahmet. *Hanefî Fıkıh Alimleri*. Ankara: TDV Yayınları, 5. Basım, 2017.
- Râfî, Abdülkerîm b. Muhammed. *eş-Şerhu'l-kebîr*, 13 Cilt, thk. Ali Muhammed İvaz ve Adil Ahmed el-Mevcud. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Sahnûn, Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî. *el-Müdevvene*, 4 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1994.
- San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl. *Sübülü's-selâm*, 4 Cilt, thk. İsmâ es-Sibâbtî ve İmâd es-Seyyid. Mısır: Dâru'l-Hadîs, 5. Basım, 1997.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsûd*, 31 Cilt, Mısır: Matba'atü's-Sa'âde, ts.
- Sıddîk Hasan Han, Ebû't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî el-Kannevcî. *Ebcedü'l-'ulûm*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 2002.
- Sirâcüddîn Ömer b. İshâk el-Hindî. *Zübdetü'l-ahkâm*. İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2018.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Hem 'u'l-hevâmi*, 3 Cilt, thk. Abdulhamîd Hinduvânî. Mısır: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ts.

Şürünbülâlî, Ebü'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî. *Nûru'l-izâh*, thk. Muhammed Enîs Mihrât. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.

Tirmizî, Ebü İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünen*, 1 Cilt, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2011.

Zeydân, *el-Vecîz fî usûl'il-fıkh*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1436.

Zeylaî, Abdullah b. Yûsuf. *Nasbü'r-râye*, 4 Cilt, thk. Muhammed Avvâme. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyan, 1. Basım, 1997.

Zirikî, Hayruddîn. *A'lâm*, 8 Cilt, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayîn, 15. Basım, 2002.